

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Doktori Iskola
28. számú művészet- és művelődéstörténeti tudományok
besorolású doktori iskola

Szoliva Gábrriel

**A középkori zágrábi zsolozsma
himnusz dallamai a fennmaradt kottás források tükrében**

című doktori értekezés tézisei

Témavezetők: Czagány Zsuzsa PhD és Kovács Andrea DLA

2020

1. A kutatás előzményei

A középkori himnuszok tudományos vizsgálata jó eredménnyel legalább négy szakterület bevonásával végezhető: egyaránt szükséges a fennmaradt emlékek irodalomtörténeti, dallamtörténeti és liturgiátörténeti elemzése, valamint a források könyvtörténeti-kodikológiai vizsgálata.

A magyarországi himnuszszövegek modern értelemben vett kutatását a 19. század végén Dankó József kezdte el a magyar szentek tiszteletére írt himnuszokkal. A 20. században kiváló kutatók folytatták munkáját, főként Mezey László, Török József és Holl Béla.

A magyar himnuszdallamok első tudományos igényű kiadása Rajeczky Benjamin nevéhez kötődik. A *Melodiarium Hungariae Medii Aevi* 1956-ban megjelent első kötete a teljesség igényével készült: együtt szerepel benne a hazai eredetű, valamint a külföldi hagyományokból származó, de az 1940-es években hazai gyűjteményekben őrzött források himnuszanyaga (az utóbbi csillaggal megjelölve). Mindez részben a népzenei kutatás sajátos igényeivel indokolható. Az 1982-es pótkötet már csak két, akkoriban fellelt magyar eredetű forrás anyagát tartalmazza. Rajeczky dallamtörténeti műhelyéhez 1962-ben csatlakozott Szendrei Janka, aki később a himnológiai kutatás örököse lett. A Rajeczkytól tanult összehasonlító módszer alkalmazásával jelentős dallamtörténeti tanulmányokat publikált magyarországi és külföldi himnuszokról, egyetemi jegyzetet adott közre. A korai, 16–17. századi protestáns kéziratokban és nyomtatványokban fennmaradt, középkori eredetű himnuszdallamokat az 1970-es években Bárdos Kornél és Csomasz-Tóth Kálmán vizsgálta.

A magyarországi zsolozsmahagyományok szisztematikus liturgiátörténeti feltárása az 1980-as évek végén indult el Dobszay László kezdeményezésére. A CAO-ECE projekt keretében feltárt középkori magyar szokásrendekben a himnuszok sajátos liturgikus asszignációi tanulmányozhatók. A szűkebb téma szempontjából Kovács Andreának a kalocsai és zágrábi hagyományt feldolgozó kötetei elsődleges fontosságúak.

A CAO-ECE kutatásokhoz szükség volt a fennmaradt középkori hazai források felkutatására, azonosítására és rendszerezésére. Radó Polikárp és Mezey László mellett Rajeczky Benjamin és Szendrei Janka szerzett ezen a területen elévülhetetlen érdemeket. Eredményeikre támaszkodva, elsősorban Dobszay László és Szendrei Janka terveinek megfelelően jött létre az MTA egykori Zenetudományi Intézetében (ma Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete, a továbbiakban BTK ZTI) az a mikrofilm gyűjtemény, amely a CAO-ECE projekt alapját képezhette. Később Kiss Gábor vezetésével e gyűjtemény tovább gyarapodott és fokozatosan digitalizálásra került. Ezen forrásadatbázis jelentette kutatásaim kiindulópontját is; az innen megismert kéziratokhoz és nyomtatványokhoz járultak a hazai és külföldi gyűjteményekben található (részben digitalizált) töredékek, vala-

mint a külföldön újonnan fellelt (részben eddigi kutatásaim nyomán megismert) magyarországi eredetű források.

Az említett kutatók eredményei tették lehetővé disszertációm tárgyának kijelölését, és adtak inspirációt kutatásom módszertanának megfelelő kialakításához. A középkori Magyarország egy sajátos részahagyományát, a zágrábi úzust választottam kutatásom tárgyául, azon belül a zsolozsmahimnuszok dallamtörténetével foglalkoztam. A fennmaradt források ide tartozó köre ugyanis viszonylag széles; szemben más hazai részahagyományokéval jól körvonalazható; jórészt fizikailag is egy helyen (Zágrábban) található; időben mintegy négyszáz évet fog át. Mindezek alapján ideális ahhoz, hogy egy majdan megírandó középkori magyar himnusz-dallam-történet kiindulópontja legyen. Rajeczky *Melodiariuma* és a CAO-ECE kutatás eredményei mellett segítséget jelentett a témához Csomó Orsolya kora újkori zágrábi processzionálékat feldolgozó DLA disszertációja, valamint egy korábbi munkám, az 1523–1558 között készült Oláh-pszalterium közreadása, amely a középkori esztergomi himnuszahagyomány legteljesebb ismert dallamos emléke. Az utóbbi 2015-ben jelent meg az MTA BTK ZTI Musicalia Danubiana sorozatának 25. köteteként *Psalterium Strigoniense 1523 cum notis musicis manuscriptis (Psalterium Nicolai Olahi)* címmel.

A disszertációhoz szorosan kötődő legfontosabb háttér-munkám a zágrábi Metropolitanska knjžnica MR 21 jelzetű, 15. századi kottás himnáríumának feltárása volt. A kézirat keletkezési körülményeinek és történelmi kontextusának tisztázását követően, valamint az összekevert fóliók rekonstrukciója után lehetőségem nyílt a megőrzött dallamanyag mélyebb összehasonlító vizsgálatára. Az eredményeket a kódex faksimile kiadásának bevezető tanulmányában tettem közzé, amely a BTK ZTI Régi Zenetörténeti Osztályának Resonemus pariter sorozatában *Hymnule ecclesiae Zagradiensis* címmel jelent meg 2019-ben.

2. A kutatás módszerei

Disszertációmiban a középkori zágrábi zsolozsma fennmaradt himnusz-dallamainak teljes feltárására, rendszerező történeti és zenei vizsgálatára, majd átfogó értékelésére vállalkoztam.

Először a témához köthető források összegyűjtésére és többrétű elemzésére volt szükség: a zenei, a liturgikus és a könyvtörténeti-kodikológiai vizsgálatokat bizonyos mértékben párhuzamosan kellett folytatnom. Kiindulásként a ma is Zágrábban található himnuszforrások szolgáltak, amelyeket egyrészt digitális formában, másfelől *in situ* vizsgáltam. Az elemzések során meg kellett győződnöm arról, hogy a vizsgált emlékek ténylegesen a város középkori hagyományát rögzítik-e. Számolnom kellett továbbá eredeti helyükről elszármazott és Zágrábtól távol megőrződött forrásokkal is. A fenn-

maradt kottás himnáriumok, antifonálék mellett az egykori dallamkészlet minél szélesebb megismerése érdekében töredékeket és a hagyományt kotta nélkül rögzítő szövegforrásokat is figyelembe vettem. Mivel Zágrábban sajátos egyháztörténelmi és politikai okok miatt a középkori liturgia végzése a *Tridentinum* (1545–1563) után 1788-ig szinte töretlenül folytatódott, a 17–18. századi retrospektív kottás kéziratok és egy 1751-ben készített nyomtatvány ugyancsak segítette a középkori dallamkészlet feltárását.

A zágrábi úzusúnak bizonyult kottás források mélyebb zenei vizsgálatához először digitális átírást készítettem minden megőrzött dallamból. Ezután a közös dallamvázon nyugvó variánsokat táblázatokba („digitális támlapokra”) rendeztem, majd végül e nagyobb egységeket liturgikus sorba állítottam és megszámoztam. Az így létrejött Dallamtár a zágrábi himnuszokat zenei szempontú rendbe foglalja, hiszen minden dallamlejegyzés csak egy szám alatt szerepel benne: általában egy esztergomi (vagy más magyar, illetve külföldi hagyományból származó) fődallam alatt a források hozzávetőleges kronológiai rendje szerint sorakoznak a hagyományból fennmaradt dallamváltozatok. A Dallamtár ugyanakkor őrzi a zágrábi himnárium egykori liturgikus rendjét is, hiszen szakaszai annak fejezeit követik, valamint a dallami okokból liturgikus helyüktől távol közölt tételekhez „rendes” helyükön szöveges utalás irányítja az olvasót. A korábbi dallamkiadások esetében a szerzők általában a szótagszám és kadencia alapú rendezést preferálták. Rajeczky Benjamin is így szerkesztette a *Melodiarium* köteteit a számára hozzáférhető, hagyomány szempontjából heterogén dallamanyagból. Esetünkben ezzel szemben egyetlen szokásrend minél teljesebb reprezentációja volt a cél, amelyhez a liturgikus asszignációt figyelembe vevő dallamrend alkalmasabb. E rendhagyó Dallamtárat kiegészítettem a zenei himnológiában általánosan használt mutatókkal: a szövegincipit, a kadencia, a tonalitás és a Bruno Stäblein himnuszkiadásának számai szerinti táblázatokot a disszertáció végén közöltem.

A Dallamtárra támaszkodva végezhettem el az összehasonlító zenei vizsgálatokat. A különféle számok alatt összefoglalt variánsokban ugyanis egy-egy dallamról készített helyi „pillanatfelvételek” sora tanulmányozható együtt, gyakran sok száz év távlatában. Emellett a helyi változatok közvetlenül összevethetők egy másik magyarországi vagy rendi hagyomány dallamával, így a zágrábi sajátosságok sok esetben már a táblázatokból kitűnnek. A tágabb kontextus megvilágítása érdekében, egy további módszertani lépésként a Dallamtár tételeit a középkori Magyarországon túli hagyományok emlékeivel is összevettem, segítséggül hívva a himnológia témájában született zenei összkiadásokat és azok elemzéseit. A zágrábi készletre vonatkozó eredményeket a himnárium tematikus rendjének megfelelően, dallamszám szerinti felosztásban közli a VII. fejezet.

A zágrábi himnuszok dallamkészletének átfogó értékelését statisztikai elemzéssel kezdtem: vizsgáltam a hagyományban fellelt tételek tonális meg-

oszlását és az egyes versformákhoz tartozó dallamok változatosságát. Összehasonlításul az esztergomi hagyomány mutatóit is elkészítettem. Ezek után az egyes dallamokat a legkorábbi fennmaradt forrásaik alapján kronológiai rendbe állítottam, és ezzel a helyi dallamkészlet fejlődéstörténetét szemléltettem. Ez utóbbi során a források anyagának egymáshoz való viszonya – és ezáltal maguk a források – új fénybe kerültek.

3. A disszertáció felépítése és a kutatás eredményei

A disszertáció I. fejezetében – a szükséges terminológiai és műfajttörténeti bevezető után – sorra vettem a helyi himnusz-hagyományokat identifikáló tényezőket (szövegkészlet, dallamkészlet, szövegek és dallamok összerendelése, liturgikus szerep). E tényezők változtatásával jöttek létre a sajátos középkori szokásrendek, és egyúttal ezekre kell a kutatásban figyelmet fordítani.

A kottás himnuszforrások feltárásának módszertanát összegzi, bővíti és a magyarországi helyzetre alkalmazza a II. fejezet. A kutatás tapasztalatai alapján összegyűjtöttem az egyes forrástípusok (a középkori zenei kéziratok és nyomtatványok, a kottás töredékek, a retrospektív zenei források, a protestáns zenei források és a szövegforrások) sajátosságait, magyaráztam a retrospektív emlékek problematikáját, illetve indokoltam a protestáns zenei források és a kotta nélküli középkori kéziratok és nyomtatványok bevonásának jogosságát.

A III. fejezet egy kutatástörténeti összefoglalót tartalmaz, amelyben a középkori magyar himnuszok kutatását tágabb tudományos összefüggésbe helyezem, majd a hazai himnológia mérvadó szerzőiről és legfontosabb irodalmairól emlékezem meg. A kutatásba bevont zenei források vizsgálatához elengedhetetlenül szükséges a zágrábi hagyomány vázlatos liturgiátörténeti áttekintése, ezt tartalmazza négy alfejezetre bontva a IV. fejezet.

A középkori zsolozsmahimnuszok Zágrábhoz köthető forrásainak részletes kodikológiai és liturgiátörténeti elemzését közlő V. fejezet disszertációm egyik súlypontja. Ebben részben minden ma ismert zágrábi úzusú középkori kottás himnuszforrást megvizsgáltam. Emellett részletesen indokoltam azon emlékek anyagának további mellőzését, amelyeket ugyan ma Zágrábban őriznek, de ténylegesen nem az egyházmegye hagyományát közlik. A középkori kottás kéziratok között kiemelt jelentőségűnek bizonyult a katedrális 15. századi himnáriuma (MR 21), amelynek teljes rekonstrukciója (kodikológiai, liturgia- és zenetörténeti elemzése) a kutatás egyik legfontosabb eredménye. Igazoltam, hogy a kézirat a Gazotti Ágoston püspök (1303–1322) domonkos ihletettséggű reformjainak zenei vonatkozásait egyedül megvilágító himnuszforrás. A kódex elemzésével a hagyomány összetettségére is fény derült: a korai esztergomi minták mellett a zágrábi himnárium a 15. század-

ra már domonkos és ambrozián-ciszterci hatás nyomait is magán viselte. Az összehasonlító liturgiátörténeti elemzéssel sikerült az MR 21 pontosabb datálását is meghatározni: a 15. század első felében, Thuz Osvát püspök (1466–1499) beiktatása előtt készülhetett. Egy másik jelentős kottás kézirat (MR 10) mellett egyetlen középkori notált emlék (Ms 29) bizonyult a hagyományhoz tartozónak. A retrospektív források száma ellenben viszonylag nagy: négy karkönyv méretű kézirat (MR 2, MR 52, MR 4, III.d.204), hét magánhasználatú processzionále (VII-104, MR 108, II.a.25, III.d.175, Ruk 158, MR 191, II.a.31) és egy nyomtatott processzionále (CantProc) sorolható a zágrábi szokásrendhez. Közöttük kiemelkedő jelentőségű a katedrális 18. század eleji pszaltériuma (MR 2), amelynek kodikológiai és zenetörténeti elemzése teljességgel új eredmény. A pergamen kézirat egy 16. századi, Budán illuminált ferences pszaltérium egykori fólióinak és a 18. századi, Zágrábban készített fólióknak egybekötésével jött létre; három középkori zágrábi himnusz dallam kizárólagos kottás emléke az újkorból. Az V. fejezet végén a szövegforrásokat (előbb a kéziratos, majd a nyomtatott zágrábi zsolozsmáskönyveket) tekintetem át a legújabb eredmények fényében.

A Dallamtár újszerűsége – ahogy fentebb már érintettem – a zenei és a liturgikus szempontok együttes érvényesítésében áll. A fennmaradt dallamemlékek átírásának és a támlapok rendezésének elveit a VI. fejezet tartalmazza részletesen. Itt közöltem azon kontrollforrások tömör leírását is, amelyek a zenei vizsgálatokban leggyakrabban előkerülnek.

A VII. fejezetben foglaltam össze a kutatás során feltárt összesen 75 dal- lam összehasonlító módszerrel végzett zenei elemzését a Dallamtárnak megfelelő csoportosítással (napszaki himnuszok, időszakai himnuszok, a szentek saját és közös himnusai). E rész munkám másik súlypontja. A zenei „mikrokozmosz” aprólékos vizsgálata nyomán, azaz további hazai, rendi és külföldi egyházmegyes forrásokkal való összevetés fényében tárultak fel a zágrábi himnusz hagyomány rejtettebb sajátosságai. A dallamkészlet átfogó értékelését a VIII. fejezet tartalmazza.

A katedrális középkori és újkori retrospektív gyűjteményeiben egyaránt túlsúlyban vannak az esztergomi hagyományból ismert, vélhetően már a 12–13. század során onnan átvett tételek. Ezek mellett ciszterci és domonkos hatás mutatható ki a Gazotti Ágoston nevével jelzett időszakból (1303–1466). A himnusz műfajára nézve közvetlenül megcáfolhattam a nyugati szakirodalomban elterjedt állítást, miszerint Zágráb teljességgel a domonkos liturgiát vette át a 14. században. Valójában nem így történt: a helyi himnáríum csak domonkos (és ciszterci) színezetet kapott. Előfordult olyan átvétel is, amely során az újító zenészek némileg átkomponálták a rendi dallamokat, hogy ezáltal sajátos zágrábi változatok jöjjenek létre. A 15. század második felétől, Thuz Osvát püspökségétől kezdve egyfajta „liturgikus konszolidáció” következett: csökkentették a zsolozsma (és így a himnáríum) domonkos elemeit, a ciszterciek pedig teljesen eltűntek. Ezen időszakra esik az első

nyomtatott zágrábi breviárium megjelentetése is, így az újabb szokások mélyen és széles körben meggyökerezhettek. Nem meglepő ezért, hogy a 17–18. századi források jobbára a Thuz-féle himnáriumot tükrözik, még ha kimutatható bennük egy újabb, ciszterci közvetítéstől mentes ambrozián hatás is. Két további jelenség érdemel szót. Egyrészt a *Tridentinum* után Zágráb a középkorból örökölt dallamokat az újabb zeneesztétikának megfelelően elkezdte alakítani. Mivel sokáig nem írt elő semmilyen „központi” mintát, számos új dallamvariáns jött létre. Ezek egy részében tetten érhető a strófán belüli szimmetrikus zenei sorokra való igény. Másfelől a hasonlóan kezdődő himnuszok dallamincipitjei néhol egyetlen változattá olvadtak össze, amivel csökkent a nyitósorok változatossága.

A zágrábi himnuszok dallamkészletén az időbeli differenciálódás mellett intézményi szintű különbségek is megfigyelhetők: bár a katedrális az egyházmegyében mintaszereppel bírt, tehát a társaskáptalanok és a plébániák igyekeztek annak rendjéhez igazodni, néhány speciális tételt csak a székesegyház forrásaiban azonosíthattam. Öt dallam (D2, D3, D14, D42, D49) jelen ismereteink szerint más hagyományban nem adatolt, így vélhetően zágrábi eredetű. Ezek közül kettőnek (D14, D49) csak retrospektív emléke van, ám a középkori eredet ezeknél sem kizárt.

Végül a kutatás nyomán nemcsak egy mintegy négyszáz évet átfogó dallamkészletbe nyertünk betekintést, hanem fény derült a himnárium alakításával megbízott zágrábi zenei műhely koronként változó munkamódszerére, zenei és liturgikus szempontjaira is.

4. Tudományos közlemények jegyzéke

a., Az értekezés tárgykörében megjelent fontosabb publikációk:

„Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás *Psalterium Strigoniense*-je (1523) Münchenből – II. A himnárium jellemzése”. *Magyar Egyházzene* 20 (2012/2013): 121–156.

„Utólagos zenei bejegyzések a *Budai pszaltérium*-ban”. *Magyar Egyházzene* 21 (2013/2014): 11–20.

Psalterium Strigoniense Venetiis 1523 cum notis musicis manuscriptis (Psalterium Nicolai Olahi), közr. Szoliva Gábriel. *Musicalia Danubiana* 25. *Bavarica et Hungarica* 2. Budapest: MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2015.

»Proles de caelo prodiit...«. Adalékok egy ferences himnusz történetéhez”. In *Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014*, szerk. Kiss Gábor. Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 2016, 70–82.

„Proles de caelo prodiit. The First Vespers Hymn of the Office of Saint Francis of Assisi and its Subsequent History in Hungary”. *Archivum Franciscanum Historicum* 109 (2016): 597–611.

„»...secundum modum Ecclesiae Zagrabiensis«. Egy középkori pszaltérium metamorfózisa”. In *MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016, 673–679.

„Egy késő középkori kassai pszaltériumról”. In „Mestereknek gyengyének.” *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*, szerk. Hende Fanni, Kisdí Klára, Korondi Ágnes. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat, 2019, 427–441.

Hymniale ecclesiae Zagrabiensis. Hagymánytisztelet és egyéni alakítás a zágrábi székesegyház 15. század eleji himnáriumban. Traditionalism and Innovation in the Early 15th-Century Hymnal of Zagreb Cathedral. Tradicionalni i novi elementi u himnariju Zagrebačke katedrale s početak 15. stoljeća, közr. Szoliva Gábrriel OFM. Resonemus pariter – Műhelytanulmányok a középkori zenetörténethez 2. Budapest: BTK Zenetudományi Intézet, 2019.

„Két középkori magyarországi kottás pszaltériumtöredékről”. *Magyar Könyvszemle* 135 (2019): 398–399.

„Secunda pars breviarii. A 13. századi esztergomi breviárium kottás szanktoraléjának rekonstrukciója felé”. *Magyar Könyvszemle* 135 (2019): 307–330.

b., Az értekezés tárgykörében tartott konferencia-előadások:

Hymnum dicamus Domino. Singing Practice of Hymns in Medieval Hungary. Előadás az IMS „Cantus Planus” Study Group konferenciáján, Växjö, Linnaeus University, 2018. augusztus 11.

Hagymánytisztelet és egyéni alakítás a zágrábi székesegyház 15. század eleji himnáriumban. Előadás a Szendrei Janka 80. születésnapja alkalmából rendezett „Resonemus pariter” c. konferencián, Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2018. november 15.

A 13. századi esztergomi hangjelzett breviárium földarabolt második kötete Zágrábban. Azonosítás és iteratív rekonstrukció. Online előadás a Magyar Tudományos Akadémia által rendezett „A Magyar Tudomány Ünnepe 2020” konferenciasorozat keretében, Budapest, 2020. november 12.